

www.turkishstudies.net/religion

Turkish Studies - Comparative Religious Studies

eISSN: 2667-5544

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY
Sponsored by IBU

Şemsuddîn Ebû Sâbit Muhammed B. Abdulmelik ed-Deylemî'nin "Kitâbü Tasdîkî'l-Maârif" Adlı İşârî Tefsirinde Mutasavvıflara Yönelttiği Tenkitler*

*Şemsuddîn Ebû Sâbit Muhammed B. Abdulmelik Ed-Deylemî's Criticism Against Sufis In "Kitâbü
Tasdîkî'l-Maârif"*

Yahya Yaşar**

Abstract: Şemsuddîn Ebû Sâbit Muhammed b. Abdulmelik ed-Deylemî (v.589/1193) who lived in the 6th century AH, frequently uses criticism in his one volume Ishari / Sufi Tafsir "Kitâbü Tasdîkî'l-Maârif" in which he criticizes sufis. What makes his criticism valuable and worthy of attention is that he is also a sufi scholar himself. Deylemî has more than thirty works, most of which are in manuscript form, revealing his knowledge of Sufi literature. As a person of sunnah in faith, Deylemî presents his point of view when handling subjects such as the requirements of true faith, while criticizing contrary opinions. His criticism is strong, persuasive and based on evidence, he also never uses a generalist manner. The meaning he put into the notion of "Sekîne" and the criticism he made against sufis based on this notion is striking. In this context, it is noteworthy that, contrary to the Sufis, he stated that sukunu'l-kalb and sekina are not the same thing, that the heart's calmness is related to certainty, that tranquility is a vehbi thing sent down from Allah, and that he draws attention to the word "revelation" in the verses about sequina and expresses his own opinion. There are critics about words, phenomena and notions against sufis, some of whose names are disclosed at times but mostly masked. Even İbn Atâ, one of the first period sufis who Deylemî benefited the most from his opinions, got criticized by him. The sect that Deylemî criticizes the most are the people of hulul, mystics. Hulul tries to refute his belief with evidence. This shows that he was not indifferent to the theological debates of his time. The arguments used by the people of Hulul to refute their misconceptions when pointing out the difference between rab and abdication are sound. It can be mentioned in this context that even Khidr, who taught Moses, was described as a servant by Almighty Allah, and since no Sufi can be superior to Khidr, it is not possible to ascribe lordship to them. One of Deylemî's criticisms is related to the concept of "istiva". He clearly states that some Sufis do not approve of this approach to the concept. This article is about detecting that criticism.

Structured Abstract: When the aim is to find the most accurate and most accurate one, criticism contributes to the emergence of many beautiful and beneficial results. It is easier to distinguish good from bad, right from wrong in environments where critical approaches are not considered awkward. Of course, one of the ways to prevent people from bad consequences is to criticize words and actions that are believed to be wrong. Criticisms that are not based on any evidence, far from fairness, generalizing, and not based on accuracy do

* Bu makale Yahya Yaşar tarafından Prof. Dr. Davut Ayduz danışmanlığında 2010 yılında hazırlanan "Şemsuddîn Ebû Sâbit Muhammed B. Abdulmelik Ed-Deylemî'nin Kitâbü Tasdîkî'l-Maârif Adlı Eserinin Edisyon Kritiği" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı
Asst. Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology, Department of Tafsir
ORCID 0000-0001-8521-1541

yahyayasar@nevsehir.edu.tr

Cite as/ Atf: Yaşar, Y. (2022). Şemsuddîn Ebû Sâbit Muhammed B. Abdulmelik ed-Deylemî'nin "Kitâbü Tasdîkî'l-Maârif" adlı işârî tefsirinde mutasavvıflara yönelttiği tenkitler. *Turkish Studies - Religion*, 17(4), 453-465.
<https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.63874>

Received/Geliş: 03 August/Ağustos 2022

Accepted/Kabul: 25 December/Aralık 2022

Published/Yayın: 30 December/Aralık 2022

Checked by plagiarism software

© Yazar(lar)/Author(s) | CC BY-NC 4.0

not provide any benefit other than being destructive. One of the scholars who used the method of criticism is Şemsuddin Ebû Sâbit Muhammed b. Abdulmalik ed-Deylemi. In terms of the history of Sufism, the period in which Deylemî lived is a period in which the foundations of the Qur'an and the Sunnah of Sufism were determined and tried to be consolidated, the compatibility of Sufism with the Sharia was most discussed, and various philosophical views that could cause conceptual confusion on theological issues began to spread in the society. This century is a turning point for the majority of researchers in terms of mysticism. The legitimacy of Sufism and its struggle to take place in Islamic sciences reached its peak in this period. In addition, it was a period when Sufism became an institution, the ideas of the sects to which they belonged came to the fore, not the individual understandings and personal experiences of the people, and many individual acts of worship such as dhikr and repentance began to be performed with the congregation and with the ritual motifs unique to each sect. From this point of view, the first five centuries contain the birth and development of Sufi thought.

In fact, Deylemî did not go beyond the classical ishari tafsir understanding in a methodological sense. However, he was able to put forward many original interpretations in order to derive mystical rules and permanent values from the verses. He has a one-volume "işari" tafsir named "Kitâbü Tasdîk'î'l-Maârif". This work is an "işari" tafsir, but it also carries the texture of dirayet and rivayet tafsir. Daylemi only interpreted the verses that concern the words, states and attitudes of Sufis, and tried to reveal the philosophy that Sufi people should have. He based his comments on the hadith, the words of the Sahabi and the words of the Sufis, and made use of poetry in a few places. Interpreting the Qur'an with the Qur'an is one of the methods he frequently uses. By listing similar verses that reinforce the meaning given to the verse, he emphasized the thought and philosophy that mystics should have. In addition to trying to use the concepts in their place, there are also original interpretations in order to determine the conceptual framework. In his commentary, he frequently uses the method of criticism and criticizes the Sufis.

The fact that Deylemî boldly declared the points that he did not agree with the views of other mystics, and even made serious criticisms, made his tafsir original in content. What makes his criticisms remarkable is that he is also a sufi scholar who has a command of this field. His criticisms are strong and convincing. He makes his criticisms based on evidence and does not use a generalist style. He clearly states in his work that he does not approve of some of the interpretations of some Sufis. He has criticisms about words, facts and concepts, sometimes by mentioning names explicitly, and often without giving a name, to mystics. . Deylemî frequently deals with theological issues in his work. He is a tafsir who is knowledgeable in theological issues. The meaning he attributed to the concept of "Sekîne" and the criticisms he directed to the people of mysticism within the framework of this concept are remarkable. Daylemi perceives "Sekîne" as a vehbi manifestation, not as the himself earned. The sect that Deylemî criticizes the most are the people of "hulul", mystics. Hulul tries to refute his belief with evidence. He tries to reveal the falsity of the concept of hulul by pointing out the difference between Rab and creature and citing convincing evidences about it. In this regard, he directs harsh criticisms to some Sufis. Attributing a divinity to a servant does not make him perfect; it means that it will cause a defect and shame in it. Daylemi is a tafsir who strongly defends his views. He openly refers to the misguidance of those who deified their Sufi sheikhs by attributing divinity. He states that the ultimate authority that the servant can rise to can be the absolute servitude authority. The evidence he presents in this context is convincing. For example, "No matter how hard a sheikh tries, he cannot reach a higher rank than Hızır, so much so that Musa was driven to become his student and learn from him. However, Almighty Allah stated that he was only a servant of His servants." His saying shows his skill in presenting convincing evidence. These comments show that Deylemi was not indifferent to the theological debates of his time. It is understood from the work that the Hululiyya sect was a widespread trend in his lifetime.

He criticized the ibahi thought that distorted some concepts in the Qur'an and some words of the sheikh. Not content with this, he drew attention to the fact that "ibahi" thought should not cause an intellectual sway in Sufi people. Ibn Ata, one of the first period Sufis whose views he most benefited from, He criticized the fact that he did not use the concept of ignorance/cehl, which he used to refer to Jesus, and showed the falsity of this point of view with his evidence.

While interpreting some verses, the effort to bring himself to the fore is striking. However, he does this not for the sake of self-love, but because of the knowledge he has, because he attaches great importance to basing his views on solid evidence. This makes their criticism notable. The fact that he is extremely

sensitive about "tevhid" indicates that the people of Sufism had some problematic mindsets on this issue during his lifetime.

Keywords: Tafsir, Deylemî, ıshari, mysticism, criticism, sufism

Öz: Hicri 6. asırda yaşamış Şemsuddîn Ebû Sâbit Muhammed b. Abdulmelik ed-Deylemî'nin (v.589/1193), "Kitâbü Tasdîkî'l-Maârif" isimli tek ciltlik ısharî tefsiri vardır. Deylemî, söz konusu tefsirinde mutasavvıflara çeşitli eleştiriler yöneltir. Tenkitlerini dikkate değer kılan, kendisinin de bu alana hâkim mutasavvıf bir âlim olmasıdır. Deylemî'nin tasavvuf literatürüne vukufiyetini ortaya koyan ve çoğu yazma halinde olan otuzdan fazla eseri bulunmaktadır. İtikatta Ehl-i Sünnet bir çizgide olan Deylemî, kâmil imanın rükünlerini işlerken bu çizgisini ortaya koyar ve buna aykırı gördüğü görüşleri eleştirir. Tenkitleri güçlü ve ikna edicidir. Eleştirilerini delile dayalı olarak yapar ve genellemeci bir üslup kullanmaz. "Sekîne" kavramına yüklediği anlam ve tasavvuf ehline bu kavram çerçevesinde yönelmiş olduğu tenkitler dikkat çekicidir. Sükûnu'l-kalb ile sekînenin aynı şeyler olmadığını, kalbin sükûn bulmasının yakîn ile ilgili olduğunu, sekînenin Allah'tan indirilen vehbî bir şey olduğunu dile getirip, sekîne ile ilgili âyetlerde geçen "indirme" kelimesine dikkat çeker ve bu düşüncede olmayan bazı mutasavvıfları eleştirir. Kelime, olgu ve kavramlarla ilgili bazen açıkça isim zikrederek, çoğu zaman da isim vermeksizin mutasavvıflara yönelttiği tenkitleri vardır. Tefsirinde görüşlerinden en çok faydalandığı ilk devir sûfilerinden İbn Atâ bile Deylemî'nin tenkidine uğramıştır. Deylemî'nin en fazla tenkit ettiği fırka hulûl ehli mutasavvıflardır. Hulûl inancını delilleriyle çürütmeye çalışır. Bu durum yaşadığı dönemin kelimî tartışmalarına kayıtsız kalmadığını göstermektedir. Hulûl ehli mutasavvıfların yanlış düşüncelerini çürütme adına rab ve abd arasındaki farka işaret ederken kullandığı argümanlar sağlamdır. Hz. Musa'ya muallimlik yapan Hızır'ın dahi Yüce Allah tarafından kul olarak nitelendiğini, hiçbir sûfi Hızır'dan üstün olamayacağına göre onlara rububiyet atfetmenin mümkün olmadığını belirtmesi bu bağlamda zikredilebilir. Deylemî'nin tenkitlerinden biri de "istivâ" kavramı ile ilgilidir. Bazı sufilerin bu kavrama yaklaşımlarını tasvip etmediğini açıkça belirtir. Makale, tüm bu tenkitleri tespit etmeye yönelik bir çalışmadır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Deylemî, ısharî, tasavvuf, tenkit

Giriş

Hicri 6. asırda yaşamış Şemsuddîn Ebû Sâbit Muhammed b. Abdulmelik ed-Deylemî, münekkîd bir âlimdir. "Kitâbü Tasdîkî'l-Maârif" isimli tek ciltlik ısharî tefsirinde tenkit yöntemini sıklıkla kullanılır. Kısa ve net cümleler kullanmayı seven Deylemî'nin coşkulu bir anlatımı vardır. Deylemî hakkında biyografik eserlerde fazlaca bir bilgi yoktur. Kaynaklarda İran'ın kuzey bölgesinde dağlık bir alanda bulunan Deylem'de doğduğu yazılıdır (Zirikli, 1992, s. 6/250; Yazıcı, 1994, s. 9/263). Deylemî'nin nisbesinde yer alan et-Tûsî kelimesinden hayatının bir bölümünü Tus şehrinde geçirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Vefat tarihi hakkında kaynaklarda bazı farklılıklar vardır. Bağdâdî, İzâhu'l-Meknûn'da, Deylemî'nin ölüm tarihini h.573 diye vermiştir (Bağdâdî, 1947, s. 1/375). Brockelmann ise 899/1493 olarak verir (Brockelmann, 1949, s. 2/267). Deylemî, el-Mesâilü'l-mülemma'ü bi'l-vekâi'i'l-bedâi'i'l-müberhen adlı eserinde başından geçen şahsî tecrübelerini naklederken 582 ve 587 gibi tarihler vermesi ve söz konusu eserini 582 yılında zilhicce ayının sonlarına doğru yazdığını ifade etmesi (Deylemî, t.y., s. v.235a) Brockelmann'ın verdiği tarihin isabetli olmadığını göstermektedir. Mu'cemu'l-Müellifin isimli eserde Deylemî'nin vefat tarihi 589/1193 olarak verilmiştir ki (Kehhâle, t.y., s. 10/257) bahsedilen verilerle daha uyumlu gözükmektedir.

Tasavvuf tarihi bakımından Deylemî'nin yaşadığı dönem, tasavvufun Kur'ân ve sünnet temelleri tespit edilip pekiştirilmeye çalışıldığı, tasavvufun şeriata uygunluğunun en çok tartışıldığı, itikâdî konularda kavram kargaşası meydana getirebilecek çeşitli felsefî görüşlerin toplumda yayılmaya başladığı bir dönemdir (Küçük, 1997, s. 118). Bu asır, tasavvuf açısından araştırmacıların büyük çoğunluğuna göre bir dönüm noktasıdır. Çünkü özellikle Kuşeyrî (v.465/1072) ile başlayıp Gazâlî (v.505/1111) ile devam eden tasavvufun meşruiyeti ve islamî ilimlerin içinde yer alma mücadelesi bu dönemde zirveye ulaşmıştır. Ayrıca, tasavvufun kurum

haline geldiği, kişilerin ferdi anlayışlarının ve şahsî tecrübelerinin değil, mensup olduğu tarikatların fikirlerin ön plana çıktığı, zikir ve tövbe gibi ferdi birçok ibadetin cemaatle ve her tarikatın kendine has ritüel motifleriyle yapılmaya başlandığı bir devirdir. Bu açıdan bakıldığında ilk beş asır tasavvufî düşüncenin doğuş ve gelişmesini ihtiva etmektedir (Bk. Kara, 1995, ss. 197-199).

Deylemî'nin tasavvuf literatürüne vukufiyetini ortaya koyan ve çoğu yazma halinde bulunan otuzdan fazla eseri bulunmaktadır. Bu kadar çok eser telif etmesine rağmen Deylemî'nin ilmî çevrelerde pek tanınmaması, eserlerinin çoğunun yazma halinde kalmasına bağlanabilir. Eserlerinde; rûhun sûretleri, nefsin mahiyeti, beden, nefis, hevâ, kalb, iman, akıl, sır, ahfâ, rûh-u â'la, ihtiyat, dikkat ve tedbir, fenâ'nın fenâsı, hayret âlemi ve ilm-i mechûl, rûh ve ahfâ'nın azığı; ruhânî nurların farklılığı, zühd, tevekkül, inâbe vb. kavramlarını ele almıştır. (Vargeloğlu, 2008, s. 15-26).

Makalemize konu olan “Kitâbü Tasdîkî'l-Maârif”in beş nüshası var. Eserin adı bu nüshalarda farklı şekilde verilmektedir.¹ Deylemî sadece mutasavvıfların söz, hal ve tavırlarını ilgilendiren âyetleri tefsir etmiş, tasavvuf ehlinin sahip olması gereken felsefeyi ortaya çıkartmaya çalışmıştır. Âyetlerin tefsirinde yaşadığı devrin problemleri düşünce yapısına bir kısım göndermelerde bulunmuştur. Hulûliyye fırkasının, yaşadığı dönemde yaygın bir akım olduğu yine eserden anlaşılmaktadır. Ele almış olduğu âyetlere bakılırsa bu bakıma dönemsel fikir akımlarına reddiye şeklinde ele alınmış olması kuvvetle muhtemeldir (Yaşar, 2010, s. 33).

Bu eser, işârî tefsirdir, ancak dirâyet ve rivâyet tefsirinin dokusunu da taşımaktadır (Vargeloğlu, 2008, ss. 29-36). Deylemî aynı zamanda bir kelamcıdır. Kelamî konulara sık sık temas etmiştir. Kitâbü Tasdîkî'l-Maârif'i telif ederken istifade ettiği kaynaklar hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır (Vargeloğlu, 2008, ss. 29-36). Eserin telif edildiği devirde kaleme alınan telifatta -dolayısıyla Kitâbü Tasdîkî'l-Maârif'de- bugün görüldüğü şekilde kaynak gösterme zaten söz konusu değildi. Fakat nakilleri sırasında tasrih ettiği isimler ve metodolojik anlamda izlediği yöntem, kaynakları hakkında bir kanaat oluşmasında yardımcı olmaktadır (Vargeloğlu, 2008, ss. 29-36).

Deylemî'nin tefsirinde yorumlar, temelde zâhir-bâtın mana ayırımına dayanmaktadır (Yaşar, 2010, s. 33). Âyetlerin tefsirinde öncelikle mutasavvıfların görüşlerini verdikten sonra kendi görüşünü ortaya koymuştur. Esrinde aşırıya kaçan zâhirî veya bâtınî anlayış yoktur. Orta yolu bulmaya çalışmıştır. Kendi eserlerine isim vererek atıfta bulunmuştur. Yaptığı tevillerde hadis, sahâbe sözü ve mutasavvıfların sözlerini temel almış, birkaç yerde de şiirden faydalanmıştır. Bu kitapta tevhid, zühd, dünyaya değer vermemek gibi konular üzerinde sıkça durmuştur (Vargeloğlu, 2008, ss.34-36).

Deylemî'nin tefsirinde âyetler, işârî tefsir anlayışıyla yorumlanmıştır. Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etme, sık kullandığı yöntemlerdendir. Âyete vermiş olduğu mânayı pekiştirici mahiyette benzer âyetler sıralayarak, mutasavvıfların sahip olması gereken düşünce ve felsefeyi vurgulamıştır. (Vargeloğlu, 2008, s. 35). Bunu vurgularken de sık sık “bu âyet açıkça şuna delalet eder” ibaresini kullanılmıştır (Deylemî, t.y., s. v.10b, v.23a, v.37b, v.55b, v.75b, v.76a, v.76b, v.77a, v.83b, v.84b, v.91a, v.91b, v.100b, v.106b, v.132a, v.155b). Deylemî, esasında metodolojik anlamda klasik işârî tefsir anlayışının dışına çıkmamıştır. Fakat âyetlerden tasavvufî kurallar ve kalıcı değerler çıkarma adına pek çok orijinal yorum ortaya koyabilmiştir. Deylemî mutedil bir mutasavvıf, muhakkik ve münekkid bir müfessirdir. Tefsirinde kullanmış olduğu هذه الآية دلت على،

¹ “Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, nr.57 “Tefsiru'd-Deylemi”(makalemizde dipnot atıflarında bu nüsha esas alınmıştır.) Nûruosmaniye, nr.307, “Tefsiru'd-Deylemi” Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbî Bölümü, numara.185, “Kitâbü Tasdîkî'l-Maârif”Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Bölümü, nr. 53,” Kitâbü tasdîkî'l-maârif”, Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendî, nr. 430, “Futûhu'r-Rahmân fi İşârâti'l-Kur'ân”.Nuruosmaniye nr. 55 de kayıtlı nüshasının ferâğ kaydında “Tasdîkî'l-Maârif” şeklinde verilmektedir. Bağdadî Hediyyetü'l-Ârifin adlı eserinde “Kitâbü Tasdîkî'l-Maârif”i Deylemî'nin eserleri arasında zikretmektedir.” (Yaşar, 2010, s. 25).

هذه الآية من أدل الدلائل، فالآية تدل على، فهذه الآية تدل على ذلك، فالآية يقتضي /bu âyet şuna delalet etmektedir, bu âyet kesinlikle şuna delalet etmektedir, bu âyet şu sonucu gerektirmektedir vb. ifadeler, bu tarzını açıkça ortaya koymaktadır. Deylemî'nin diğer mutasavvıfların görüşlerine katılmadığı noktaları cesaretle beyan etmesi, hatta ciddi tenkitlerde bulunması içerik olarak tefsirini özgün kılmıştır (Yaşar, 2010, s. 93).

1. Tasavvuf Ehline Yöneltilmiş Tenkitler

Daha önce belirtildiği üzere Deylemî muhakkik ve münekkîd bir müfessirdir. Yeri geldiğinde bazı görüş ve düşünceleri sert bir şekilde tenkit eder. Eserinde bazı mutasavvıfların sözlerini ve işârî yorumlarını tasvip etmediğini açıkça dile getirmiş ve tenkit etmiştir (Deylemî, t.y., s. v.11b, v.23b, v.25b, v.42b v.49a, v.69b, v.78a, v. 90a, v.94b v.107b, v.121b. v.130a).

1.1. Kelime, Olgu ve Kavramlarla İlgili Tenkitleri

Deylemî bazen açıkça isim zikrederek (Deylemî, t.y., s. v.23b, v.121b), çoğu zaman isim vermeksizin mutasavvıfların yaptığı bazı işârî tefsirlerle ilgili olarak tenkitlerde bulunur. "والصحيح وعندى وبانا göre doğru olan şudur, kanaatime göre bu görüş doğru değildir" gibi ifadeleri tefsirinde sıkça kullanır (Deylemî, t.y., s. v19b, v23b, v36b, v41b, v90a, v107b, v130a). Deylemî tefsirinde kendince tasavvuf ehlinin görüşlerine aykırı gördüğü görüşleri açıkça eleştirmekten çekinmemiştir

1.1.1. İbâhîyye'ye Yönelik Tenkitleri

İbâhîyye Sözlükte "açıklamak, meşrû saymak, ortaya çıkarmak, serbest bırakmak," anlamına gelen (İbn. Fâris, 1979, s. 1/315; Ezherî, 2001, s. 5/175; Ömer, 2008, s. 1/126) ibâhanın ism-i mensubudur. Kavram olarak "kanunların, dinî emirlerin ve ahlâk kurallarının bağlayıcılığını kabul etmeyip her şeyi mubah gören kimseler" (Onat, 2013, s. 19/252) şeklinde tanımlamak mümkündür. Deylemî, Âl-i İmrân3/35. âyette geçen ve İmrân'ın karısının söylediği: "إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا مَحْرُورًا" // "Rabbim! Karnımdakini kayıtsız şartsız sana adadım..." ifadesindeki "مَحْرُورًا" kelimesini "kayıtsız şartsız, halisane sana kulluk etmesi için adadım" şeklinde tefsir eder. Âyetin tefsirinin bazı tasavvuf ehli insanlar tarafından yanlış yapıldığını söyler (Deylemî, t.y., s. v.23b). Devamında, "Bazı ibahî düşünceye sahip olan sûfiler hürriyet konusunda meşâyih'in büyüklerinden öğrendikleri 'hürriyet, sûfilerin makamlarının en yücesidir' fikri hususunda hataya düşmüşlerdir. Onlar nefsin hürriyetini Allah'a kulluk hususunda mükellefiyetlerin kendilerinden kaldırılması olarak algılamışlardır. Onların bu düşünceleri, hevâ ve heveslerinden uydurdukları batıl bir düşüncedir. Asıl hürriyet, saf ve halis olarak kulluğun kemalidir." (Deylemî, t.y., s. v.23b) şeklinde eleştiriler getirerek, ibahî düşüncenin tasavvuf ehli insanlarda bir fikrî savrulmaya neden olmaması gerektiğine dikkat çekmiştir. Deylemî metodik olarak kendi döneminde yaşanan fikrî ve amelî kaymalara dikkat çeken bir müfessirdir. Yaşadığı asırda bir kısım sûfiler ibâhîliğe meyletmiş olabilir. "Allah'ın itaat ve ibadete muhtaç olmadığı, sonsuz lütuf ve keremiyle günahları bağışlayacağı, dinî emir ve yasakların sağlayacağı mânevî yücelişin riyâzetle elde edilebileceği, ebedî mutluluk veya felâket ezelde takdir edildiğinden dinî kurallara uymanın bir önem taşımayacağı" (Onat, 2013, s. 19/253) şeklinde bir fikre kapılmış olabilirler. Deylemî, bu türden bir fikrî savrulmaya dikkat çekmek istemiştir.

1.1.2. "Cehl" Kavramının Kullanımına Yönelik Tenkitleri

Tefsirinde görüşlerinden en çok faydalandığı erken dönem sûfilerinden İbn Atâ (ö. 309/922) dahi Mâide 5/ 116. âyetin tefsiri bağlamında Deylemî'nin tenkitlerinden nasibini almıştır. Hz. Meryem'i teslis inancının ögesi haline getirecek kadar ileri giden Hıristiyanları tenkit eden (Heyet, 2017, ss. 2/366-367) bu âyet şu şekildedir: "Kiyamet gününde Allah şöyle buyuracak: "Ey Meryem oğlu İsa! Allah'ı bırakıp da beni ve annemi iki ilâh edin, diye insanlara sen mi söyledin?" İsa: "Seni tenzih ederim, hak olmayan sözü söylemek bana yakışmaz..." (Mâide, 5/116) İbn Atâ bu âyette geçen Hz. İsa'nın cevabını, peygamberlerin her şeyi bilemeyeceklerinin ikrarı

şeklinde yorumlar ve bunu da “cehl” kelimesi ile ifade eder. Bakara 2/32. âyette geçen “ قَالُوا سُبْحَانَكَ ” / “...senin bize öğrettiklerinden başka bizim bilgimiz yoktur dediler...” âyetini istişhadî olarak zikreder. Deylemî, İbn Ata’ya ait bu yorumun iki açıdan yanlış olduğunu belirtir; öncelikle peygamberlerin cehalet gibi zemmedilen bir sıfatla vasıflandırılmayacağını, burada kastedilen mânanın, Allah’tan başkasının her şeyi bilebileceği fikrini nefyetme babında olduğunu söyler (Deylemî, t.y., s. v.23b). İkinci olarak da, “ لا علم لنا ” ifadesinin peygamberlerin insanlara hitabındaki birliğe işaret ettiğini zira burada Hz. İsa’nın “ لا علم لي / *bilgim yoktur.*” demediğini, kolay anlaşılmayı ve vahdeti sağlama adına bir anlatma keyfiyeti olduğunu belirterek kendi görüşünü ortaya koyar. (Deylemî, t.y., s. v.23b).

1.1.3. Zuhruf 43/46. Âyet Çerçevesinde Tenkitleri

Deylemî bazen de isim zikretmeksizin bazı görüşlerin yanlışlığını ortaya koymaya gayret eder. “*Kim Râhmanın zikri’ni (Kur’ân’ı) görmezden gelip yüz çevirirse...*” (Zuhruf, 43/46) âyetinin tefsiriyle alakalı olarak; “*Kim Kur’ân’dan yüz çevirirse, kim dilin zikrinden yüz çevirirse, kim kalbiyle yüz çevirirse*” şeklinde yapılan te’villeri isabetli görmez. Ona göre âyetin tefsiri, “*Kim Allah’ın zâtından ve sıfatlarından ve tekliflerinden yüz çevirirse*” şeklinde olmalıdır (Deylemî, t.y., s. v.130a). Deylemî’ye göre Allah’ın zâtından ve sıfatlarından ancak kendisine müşâhedat âlemi² açılan kimseler yüz çevirebilir. Geri kalanların yüz çevirmesi ise Yüce Allah’ın emir ve yasaklarından yüz çevirme şeklinde olabilir” (Deylemî, t.y., s. v.130a.). Deylemî burada tasavvufta belli makamlara erişmenin de bazı tehlikeler barındırdığına dikkat çekmek istemiştir.

1.1.4. Tâhâ 20/41. Âyet Çerçevesinde Tenkitleri

Deylemî’nin sûfilere yönelttiği diğer bir tenkidi Tâhâ 20/41. âyetin tefsiri ile ilgilidir. Yüce Allah’ın Hz. Mûsâ ile ilgili olarak “ *وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي* / Ben seni kendim için seçip yetiştirdim.” hitabının doğru anlaşılmadığını, âyetin kastından uzak yorumlar yapıldığını ifade eder (Deylemî, t.y., s. v.94b). Deylemî, bazı sûfilerin bu âyeti “*Allah dostları, âlem-i eşbâh’ta³ Allah’ın kabza-i tasarrufundadırlar. Onları Kendisi için kendilerinden dahi saklamıştır. Bu seçilmişlik makamıdır.*” şeklinde yorumladıklarını ve bunun kabul edilebilir olduğunu ancak âyetin manasını tam yansıtmadığını söyler (Deylemî, t.y., s. v.94b).

Diğer sûfilerin yaptıkları “*Benden başkasıyla meşgul olmayasın diye seni kendime hasrettim*”, “*Bana kulluktan ayrılmayasın diye seni kendi Zâtım için yarattım*”, “*Başkalarına değil sadece bana yakarman için seni özel olarak yetiştirdim*” şeklindeki yorumların murad-ı ilâhîyi yansıtmaktan çok uzak olduğunu ifade eder. Söz konusu âyeti Deylemî, “*Ben seni aramızdaki sırlı haller için yarattım, bu sırlarımıza ne mukarrebûn melekler ne de nebiler muttali olamaz*” şeklinde tefsir eder ve bu tefsiri sadece Hakka kurbiyeti olan sırlar sahibi kimselerin anlayabileceğini belirtir (Deylemî, t.y., s. v.94b). Deylemî bu yorumu daha da keskin bir hale getirerek bu tefsiri her seçilmiş nebi ve Allah dostunun anlayamayacağını da iddia eder. Allah katındaki bu en ileri makama ve sırlı hallere Hz. Mûsâ’dan başka bir elçinin ulaşamayacağını belirten Deylemî, Kur’ân’da Hz. Mûsâ hakkında geçen “*Ben seni seçtim, şimdi vahyedilecek olana kulak ver.*” (Tâhâ, 20/13) *Ben seni kendim için seçip yetiştirdim.*” (Tâhâ, 20/41) “*Sana da, ey Mûsâ, sevilesin ve gözetimizde yetiştirilesin diye tarafımızdan bir sevgi bırakmıştım.*” (Tâhâ, 20/39) şeklindeki âyetleri yaptığı yorumu pekiştirmek için peş peşe sıralar (Deylemî, t.y., s. v.94b).

² Müşahede görmek demektir. Tasavvufta, Hakkın gönülde hazır olması, Perdelerin kalkması, Tecelli nurlarının kalbe akması, Eşyayı tevhid delili ile görmek, ma’nâ âleminde görülen haller gibi tanımlar yapılmıştır. Bilgi kaynağı bakımından subjektiftir ve bağlayıcılığı yoktur. (Kara, 1995, s. 131; Cebecioğlu, 2005, s. 457).

³ Eşbâh, Arapça, karaltılar, cisimler, cesedler demektir. Soyut (mücerred) varlıklarla, somut (müşahhas) varlıklar arasındaki âleme; âlem-i eşbâh veya cihan-ı eşbah denir (Cebecioğlu, 2005, s. 197).

1.1.5. "İhlâs" Kavramı Çerçevesinde Tenkitleri

Deylemî sûfilere ihlâs kavramı çerçevesinde tenkitler yönelir. Sâffât sûresinde bâtil inançları, kötü huyları ve haksız davranışları nedeniyle yoldan çıkmış olanlara hak ettikleri cezanın verileceği bildirildikten sonra "أَلَا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ" / "Ancak, Allah'ın ihlâslı kulları bu cezanın dışındadır." (Sâffât, 37/40) şeklinde bir istisna getirilir. İlk dönem sûfilerinden Ebû Osman El-Mağribî (ö. 373/983) âyette geçen *ihlâs* kavramını şu şekilde açıklar: "İhlas, kulluk adına yapılan şeylerde nefsin bundan bir payının olmamasıdır ve bu avamın ihlâsıdır. Havasın ihlâsı ise Yüce Allah'ın kendilerine lütfettikleri şeylerle değil kendi yapıp ettikleri ve O'na yönelmeleri ile elde edilir. İhlas onların davranışlarında tezahür eder. Nefsin istek ve arzularından uzak dururlar. Kulluğu nefisleri pay çıkarmadan sadece Allah için yaparlar. Kendilerini bundan dolayı da diğer insanlardan üstün görmezler. Tâat ve ibadetleri yapmaları gereken rutin ameller olarak görürler." (Deylemî, t.y., s. v.121b). Deylemî, Mağribî'nin *muhlisîn* kelimesini tefsir etme adına söylediği bu sözleri "haşv" yani gereksiz ve boş sözler olarak niteler. İhlas kavramını kendisi, "insanın kendisini kulluk noktasında Yüce Allah dışındaki tüm varlıklardan arındırması" şeklinde tefsir eder (Deylemî, t.y., s. v.121b). Deylemî bu yorumunu, ihlâs kelimesinin lügavî anlamı olan "bir şeyi yabancı unsurlardan arındırma ve temizleme"yi (İsfehâni, ty. s. 154) dikkate alarak yapmış gözükmektedir. İhlâs kavramına yüklediği anlam, Yüce Allah'a şirksiz ve tevhid üzere kulluk edilmesine işaret eder niteliktedir.

1.2. Kalamî Konulardaki Tenkitleri

Deylemî, "*Kitâbü Tasdîkî'l-Maârif*" isimli eserinde kalamî konulara sıklıkla girer. Kendisi kalamî konulara vâkıf bir müfessirdir. İtikatta Ehl-i Sünnet çizgisinde olan Deylemî, kâmil imanın rükünleri gibi konuları işlerken bu çizgisini ortaya koyar (Deylemî, t.y., s. v.35a, v.55, 56 a, v.81b, v.100b). Deylemî'nin kalamî konulardaki tenkitleri de dikkat çekicidir. Hulûl konusuna sıkça girmesi, her fırsata hulûl inancına karşı çıkması ve bu konuda bazı sûfilere sert tenkitler yönelmesi, yaşadığı dönemin kalamî tartışmalarına kayıtsız kalmadığını göstermektedir.

1.2.1 "Sekîne" Kavramı Çerçevesinde Tenkitleri

Deylemî'nin "sekîne"⁴ kavramına yüklediği anlam ve tasavvuf ehline bu kavram çerçevesinde yöneltmiş olduğu tenkitler dikkat çekicidir. Bu konuyu Tevbe 9/26. âyeti tefsir ederken ele alır. Sekîne'yi Allah'ın zâtî sıfatlarından biri olarak kabul eder. Her ne kadar Deylemî, Allah'ın sıfatları konusunda Ehl-İ Sünnet akidesini taşısa da sekîne'nin Allah'ın zâtî sıfatlarından olduğunu söylemesi, onun kalamî konulara farklı pencerelerden bakabildiğini göstermektedir. Deylemî sadece sekîne kelimesini ele alırken değil benzer şekilde Âl-i İmrân 3/28. âyette yer alan, '*çünkü dönüş Allah'adır*' kısmının tefsirinde "Yani, iyilerin olsun facirlerin olsun, yakın olsun uzak olsun hepsinin dönüşü Allah'ın kendisine ve Zât'ımadır." (Deylemî, y.y., s. v.22a) diye ifade ettikten sonra; "kovulmuş facirin dönüşü de Hakk Teâlâ'nın gazab, öfke, hışm ve intikamı ile tutuşturulup alevlendirilmiş cehenneme olacaktır." (Deylemî, y.y., s. v.22a) demekte ve gazab, öfke, hışm ve intikam gibi niteliklerin Allah'ın fiilî sıfatları olduğunu savunmaktadır.

Deylemî, "ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ" / "Sonra Allah, Resul'ü ile müminler üzerine sekînetini indirdi..." (Tevbe, 9/26) meâlindeki âyetin tefsirinde, سَكِينَتُهُ kelimesi hakkında meşâyihin değişik yorumlar yaptıklarını, fakat hepsinin yanıldığını belirtir (Deylemî, y.y., s. v.69a). Sükûnu'l-kalb ile sekînenin aynı şeyler olmadığını, kalbin sükûn bulmasının yakîn ile ilgili olduğunu, sekînenin Allah'tan indirilen vehbî bir şey olduğunu söyler (Deylemî, y.y., s. v.69a). Deylemî ayrıca meşâyihin bu kelimeye vermiş oldukları itmi'nan, teeddüp, sünnetin ipine sınımsız sarılmak gibi anlamların sekînenin manasını karşılamayacağını çünkü bunların kesbî durumlar olduğunu, sekînenin ise vehbî bir tecelli olduğunu ifade eder. Bu görüşünü destekleme adına sekîne

⁴ Tasavvuf literatüründe sekîneye, "mânevî feyzin gelişi esnasında kalbin yaşadığı tatmin hali ve gönül huzuru" anlamı verilmiştir (Çift, 2009, s. 331).

ile ilgili âyetlerde geçen ” أَنْزَلَ اللهُ /Allah indirdi” (Tevbe, 9/26; Fetih, 48/4; Fetih, 48/18) ifadesini delil olarak zikreder. Deylemî’ye göre doğrudan indirilen bir şey, Allah’ın zatî sıfatlarından kaynaklı bir nimete delalet etmektedir (Deylemî, y.y., s. v.69a).

Deylemî, sekîneyi Yüce Allah’ın zâtî sıfatlarından sayar. Ona göre Bu ve benzeri sıfatlar herhangi bir kula, kavme, beldeye tecelli ettiğinde onlara sabır, sükûn, hilm, şükür, mağfîret, sevgi, sebat, itmi’nan ve benzeri güzellikler akar.” (Deylemî, y.y., s. v.69a). Bakara 2/248. âyeti de buna delil olarak getirir. “*Peygamberleri onlara: Onun hükümdarlığının alâmeti, Tabut’un size gelmesidir. Meleklerin taşıdığı o Tabut’un içinde Rabbinizden size bir sekînet, Musa ve Harun hanedanlarının bıraktıklarından bir kalıntı vardır..*” âyetinde geçen sekîne’nin inmesini “Allah’ın üzerinize bu sıfatla tecelli etmesi ve bu sıfatla nazar etmesi ve bu hal üzerine tabutun size ulaşması ve göstermiş olduğunuz sadakatin karşılığı olarak sizlere sabır, sebat ve güvenin akmasıdır.” (Deylemî, y.y., s. v.69a). şeklinde yorumlar. Dolayısıyla Deylemî sekîneyi kesbî bir durum olarak değil vehbî bir tecelli olarak algılar.

1.2.2. “İstivâ” Kavramı Çerçevesinde Tenkitleri

Deylemî’nin tenkitlerinden biri de “istivâ” kavramı ile ilgilidir. Bilindiği üzere kelmacılar, istivânın mahiyeti ve Allah’a nisbeti konusunda farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir (Koçyiğit, 1989, ss. 131-132). Kimileri istivâ kavramına teşbîh ve teccîmi andıran duyu âlemine ait anlamlar yüklerken (İbn Ebi’l-Izz, 1998, s. 1/64) kimileri de Allah’ın duyularla algılanamayan aşkın bir varlık olduğunu ve zâtî itibariyle belli mekânda veya yönde bulunmakla nitelenemeyeceğini savunmuşlardır (Mâtürîdî, 2014, s. 135). İkinci görüşü savunanlara göre istivâ, “Allah’ın keyfiyeti bizce bilinmeyen bir sıfatıdır. Bir yerde ve bir yönde bulunmaktan münezzeht olmakla birlikte Allah’ın zâtına lâıyk olacak şekilde arşa istivâ ettiğine inanmak ve bu konuda herhangi bir te’vile gitmemek en isabetli yoldur.” (İbn Ebi’l-Izz, 1998, ss. 1/70-71; Mâtürîdî, 2014, s. 135; Yazır, 2020, s. 4/58). Zira Allah’a nisbet edilen istivânın gerçek anlamını yalnız kendisi bilir (Yavuz, 2001, ss. 23/402-403).

Deylemî, istivâ kavramını “الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى / *Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir.*” (Tâhâ 20/5) âyetini tefsir ederken ele alır. İbn Atâ’nın “Arşa istiva etmek, kudretin izharıdır, yoksa Zât’ın mekânı değildir” şeklindeki te’vilini naklettikten sonra kendisinin, “âyetin zahir manası malumdur ve sahihtir, te’vile lüzum yoktur” demesi (Deylemî, y.y., s. v.93b) bu yaklaşımı tasvip etmediğini göstermektedir. Deylemî istivânın keyfiyetini şu şekilde açıklar: “Nasıl ki Yüce Allah arşı keyfiyetsiz olarak yaratmışsa, Zât’ı ve sıfatları keyfiyetsiz ise aynı şekilde O (c.c.), keyfiyetsiz olarak arşa istivâ etmiştir. Diğer bir ifadeyle; Rahmân’ın arşa istivâ etmesi, özel olarak, özel bir şekilde ve özel sıfatlarıyla arşa tecelli etmesidir. Bu durum, güneş doğduğunda, bulutların engellemesi olmaksızın, yeryüzüne ışınlarıyla tecelli etmesi gibidir.” (Deylemî, y.y., s. v.93b). İstivâyı keyfiyetsiz olarak kabul eden Deylemî, “te’vile lüzum yoktur” demek suretiyle ikinci anlayışa yakın bir görüş sergilemiştir. Ancak hemen şunu ifade etmek gerekir ki İbn Atâ’nın istivâ kavramına yaklaşımı, gerek Mu’tezile, Mâtürîdiyye, Eş’ariyye kelmacıları gerekse bazı Selefiyye âlimlerinin “Bir yerde ve yönde bulunmak gibi yaratılmış varlıklara ait niteliklerden münezzeht olan Allah’ın arşa istivâsı ancak mecazî bir mâna ile açıklanabilir ki o da kâinat üzerinde mutlak hâkimiyet kurmasıdır.” (Yavuz, 2001, s. 23/405) şeklinde dillendirdikleri görüşe aykırı değildir. Bu da göstermektedir ki Deylemî, Allah’a (c.c) mekân atfedilmese dahi istiva kavramına mecazî anlam yüklenmesine de sıcak bakmamaktadır.

1.2.3. “Hulûl” Düşüncesine Yönelik Tenkitleri

Deylemî’nin en fazla tenkit ettiği fırka hulûl ehli mutasavvıflardır. Bu fırkanın sahip olduğu hulûl inancını her fırsatta sert bir şekilde tenkit eder ve sahip oldukları düşünce yapılarını delilleriyle çürütmeye çalışır.

Hulûl sözlükte “bir şeyi çözmek, bir yere sirayet etmek, inmek, konup yerleşmek” (İbn Manzûr, 1414 h., s. 11/163) anlamlarına gelmektedir. İslâm düşünce tarihinde itikadî tartışmalardan

biri haline gelen hulûl, "ilâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine, bir kısmına yahut tamamına intikal edip onlarla birleşmesi, Allah'ın insan veya başka bir maddî varlık görünümünde ortaya çıkması" diye tanımlanabilir (Bağdâdî, 1997, s. 1/241; Demirci, 1998, s. 18/340) "Hristiyanların Hz. İsa, aşırı Şiîler'in imamlar hakkında, bazı sûfilerin de şeyhleri hakkında benimsedikleri bir inanç şeklidir." (Yavuz, 1998, s. 18/342).

Deylemî, bu inancı taşıyan Hulûliyye fırkasını iki kısma ayırmıştır: "1. Allah'ın (hâşâ) bütün insanlara hulûl ettiğini söyleyenler ki daha ziyade bir kısım felsefeciler bunu dillendirirler. 2. Allah'ın (hâşâ) sadece nebiler, velî kullar ve özellikle de meşayihle hulûl ettiğini söyleyenler." (Deylemî, y.y., s. v.24b). Deylemî, bu inancı taşıyan birinci kısım kimselerin, -hâşâ- "Allah her şahsa hulûl etmiştir, ifade eden, konuşan, bilen, akıl sahibi ve anlayan odur" dediklerini ifade eder (Deylemî, y.y., s. v.24b).

Deylemî, bu inancı benimseyen sûfileri ilk olarak Âl-i İmrân 3/64. âyette geçen, "*De ki: Ey kitap ehli! Sizinle bizim aramızda ortak olan bir söze geliniz. Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim, O'na hiçbir şeyi eş tutmayalım ve Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi rabler edinmesin. Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, deyin ki: "Şahit olun biz Müslümanlarız"* âyetinin tefsiri bağlamında tenkit eder. Bu âyetin sûfi topluluktan olan hulûliyyenin sözünün batıl olduğuna delalet ettiğini, zira onların; "akleden, düşünen, bilen insanın esasında insanın şahsında kaim olan Allah olduğunu" iddia ettiklerini ve bunun şirk olduğunu belirtir (Deylemî, y.y., s. v.24b). Tenkitlerini şöyle devam ettirir: "Onlar, 'kişi bir şey gördüğünde Rabbiyle görür, işittiğinde Rabbiyle işitir, anladığında Rabbiyle anlar, bildiğinde Rabbiyle bilir' derler. Ancak bu âyet-i kerime Allah'ın Vahdaniyetinin delilidir. Kendisinden başkasına kulluk edilmesini men ettiği gibi kendisine şirk koşulmasını da yasaklamaktadır. Ayrıca Yüce Allah bu âyette '*Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi rabler edinmesin.*' buyuruyor, hâlbuki bazıları kendi şeyhlerine rububiyet atfetmektedir." (Deylemî, y.y., s. v.24b).

Deylemî tenkitlerini, "مَا كَانَ لِنَشْرِ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنَّبِيَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ" *Allah'ın kendisine kitap, hüküm ve peygamberlik vermesinden sonra hiçbir insanın kalkıp insanlara 'Allah'ı bırakıp bana kul olun' demesi düşünülemez. Ancak rabbini halis kulları olun!* der." (Âl-i İmrân, 3/79) âyeti bağlamında şöyle devam ettirir: "Bu âyetlerden çıkarılacak delil şudur ki, Yüce Allah istisnasız her beşerin, insanlara, 'Allah'ı bırakıp bana kullar olun' demesini yasaklamıştır. Beşer kelimesinin nekre olarak zikredilmiş olması, hitabın herkesi kapsadığını göstermektedir... Yüce Allah insanların melekleri, nebileri rab olarak edinmesini "*Ve o peygamber size melekleri ve peygamberleri rab edinmenizi emretmez.*" (Âl-i İmrân 3/80) âyetiyle kesinkes yasaklamıştır. Zira âyetin devamında *Müslüman olmanızdan sonra size inkârcılığı emreder mi hiç?*" (Âl-i İmrân 3/80) buyurarak bunu emretmenin küfür olduğunu beyan etmiştir. Hulûl ehli, âyetin zâhirine açıktan muhalefet ettikleri için küfre girmişlerdir." (Deylemî, y.y., s. v.24b).

Deylemî Nisâ 4/172. âyetin tefsirinde, hulûl anlayışının yanlışlığını *rab* ve *abd* arasındaki farka işaret ederek ve buna dair ikna edici deliller zikrederek ortaya koymaya çalışır. Söz konusu âyette geçen "*Mesih Allah'a kul olmaktan çekinmez.*" (Nisâ, 4/172) âyetinin Hulûliyye'yi yalanladığını belirttikten sonra "ilahın kemâli rububiyetinde olduğu gibi o'nun (Mesih'in) kemâli, ubûdiyetindedir. Kula rububiyet atfetmek onu kâmil kılmadığı gibi onda bir kusur ve ayıplık meydana getirir." (Deylemî, y.y., s. v.36a) diyerek önemli bir noktaya dikkat çeker. Bunu delillendirme adına şöyle bir örnek verir: "Meselâ semâ ve yer... Semânın kemâli, onun yüksek olmasındadır. Şayet semâ yer üstüne düşse bu onun için eksiklik ve kusur olurdu. Yerin de kemâli onun düşük ve alçak olmasındadır. Faraza ki yer, havada uçarsa bu onun için bir meziyet değil eksiklik ve kusurdur. Aynı şekilde balın kemâli onun tatlı olmasındadır. Bal ekşi olsa bu onun için ayıp ve kusur olurdu. Sirkenin ise olgunluğu onun ekşi olmasındadır. Yine sirke tatlı olsa meselâ, bu onun için (üstünlük değil) eksiklik olurdu. Bunu gerçekten iyi anla ki, şeyh veya nebi kemâle erdiğinde rab olabileceğini sanmasın. Bunun (hulûlün) olmasının imkânsızlığı âlimler indinde

kesindir. Faraza bu -haşa- mümkün olsa, onlar için büyük bir kusur ve tam bir eksiklik olurdu.” (Deylemî, y.y., s. v.36b).

M. Reşîd Rızâ, “Hıristiyanlar ezeli olan kelâmın Allah olduğuna ve Allah’ın ete kemiğe bürünerek Hz. İsa şeklinde ortaya çıktığına inanırlar, bu da hulûl inancının esasını teşkil eder” (Abduh, Rıza, 1367 h., s. 6/307) der. Hulûl inancında bu görüş, ruhun kıdemi şeklinde ortaya çıkmıştır (Deylemî, t.y., s. v.61b.). Deylemî bu görüşün tenkidini A’raf 7/ 172. âyetin tefsiri bağlamında ele alır. Öncelikle şu açıklamayı yapar:

“Yüce Allah Şeytan’a Âdem’e secde etmeyi emrederken, Hz. Âdem’in sırtından çocuklarını, onların sırtından da onların çocuklarını, böyle böyle ta kıyamete kadar yaratılacakları çıkarmıştır. Yüce Allah’ın ortaya çıkardıkları, azalarıyla, etleriyle, kemikleri ve derileriyle gördüğümüz bu bedenler değildir, ortaya çıkardığı nefislerdir. Bunu da Âdem’i yarattıktan ve sırtına nefislerin asıllarını koyduktan sonra yapmıştır. Nefisler de ‘sizi yarattık, sonra size biçim verdik, sonra da meleklerle: ‘Âdem’e secde edin!’ dedik...’ (A’raf, 7/11) âyetinde belirtildiği üzere cismanîdir, fakat hava gibi latif cisimler mahiyetindedir. Hz. Âdem’e secde edilmesi emri, onları yaratıp onlara sûret verdikten sonra gerçekleşmiştir... Bundan sonra Yüce Allah’ın bu cesetlerin her birine, âyette zikredildiği gibi ‘Rabbin Âdemoğulları’ndan -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? ‘Elbette öyle! Tanıklık ederiz’ dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, ‘Bizim bundan haberimiz yoktu’ demeyesiniz.’ (A’raf, 7/172) buyrulur.” (Deylemî, t.y., s. v.61a, 61b).

Deylemî’ye göre bu âyet, insan bedenine yerleştirilmiş ruhun kadîm olduğunu iddia eden Hulûliyye mezhebinin batıl olduğuna da delildir. (Deylemî, t.y., s. v.61a, 61b). Görüşlerini şöyle devam ettirir: “Çünkü eğer ruhlar kadîm olsalardı, Allah (c.c.) “ben sizin Rabbiniz değil miyim?” diye sormazdı, ruhlar da Allah’ın rubûbiyetini ikrar etmezlerdi. Aksine şöyle derlerdi: ‘Sen bizim rabbimiz değilsin. Üstelik biz de senin gibi kadîm rableriz.’ Belki de şöyle derlerdi: ‘Bizler ve sen (kıdem itibarıyla) biriz, rabbiz.’ Dolayısıyla Allah ile insanoğlu arasında vuku bulan bu soru ve cevap sahih olduğuna göre Hulûliyye mezhebi batıldır.” (Deylemî, t.y., s. v.61b).

Deylemî hulûl düşüncesine yönelik tenkitlerini, “Hani Rabbin meleklerle, “Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş balçıktan bir insan yaratacağım. Onu düzenleyip içine ruhumdan üflediğim zaman, onun için hemen saygı ile eğilin” demişti.” (el-Hicr, 15/28, 29) âyetini ele alırken devam ettirir. Bu âyeti delil kılarak Allah, zâtından ve sıfatından Âdem’e bir parça üfledi iddiasında bulunan Hulûliyye ve benzeri akımların yorumlarını şiddetle reddeder ve bunun imkânsız olduğunu ifade eder. Deylemî, “bu Ruh, Allah’ın Hz. Âdem için yarattığı özel bir ruhtur, kendinden bir parça değildir, Allah’ın bu âyette “ruhumdan” diyerek üflediği ruhu kendisine izafe etmesi, Hz. Âdem’i şereflendirmek içindir ve bu Allah’ın Kâbe için, *Beytim* (“ وَعَهْدًا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ ”) Bakara, 2/125) demesi gibidir” der (Deylemî, *Kitâbü tasdîki’l-maârif*, v.83a).

Deylemî görüşlerini güçlü bir şekilde savunan bir müfessirdir. Mutasavvıf şeyhlerine rububiyet atfederek ilahlaştırılanların düştükleri dalalete Kehf 18/65. âyet bağlamında işaret eder. Âyet-i kerîme’de *فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا* (“(Orada) Kullarımızdan bir kul buldular ki, biz ona katımızdan bir rahmet vermiştik ve ona katımızdan bir ilim öğretmiştik.” (Kehf 18/65) buyrulur. Tefsirlerde “Kullarımızdan bir kul” ibaresinden kastedilen kişinin Hızır olduğu ifade edilir (Taberî, 2001, s. 15/321; Bagavî, 1420 h., s. 5/188; İbn Atıyye, 2001, s. 3/529; İbn Kesîr, 1999, s. 5/175). Deylemî bu âyeti tefsir ederken, kulun yükselebileceği nihai makamın mutlak kulluk makamı olabileceğini dile getirir. Bu âyetin, “mutasavvıf şeyh mutlaka rubûbiyet makamına ulaşır ve ilâhlık vasıflarıyla vasıflanır” diyenler aleyhine hüccet teşkil ettiğini ifade eder (Deylemî, t.y., v.89b). Devamında görüşünü şöyle delillendirir: “Bir şeyh ne kadar çabalasa da Hz. Hızır’dan daha yüksek makama ulaşamaz, öyle ki kelimullah olan Mûsâ b. İmran bile ona

öğrenci olmaya ve ondan bir şeyler öğrenmeye sevk edilmiştir.⁵ Bununla birlikte Yüce Allah onun, sadece kullarından bir kul olduğunu ifade etti." (Deylemî, t.y., v.89b).

Benzer bir örneği, Meryem 19/93. âyet bağlamında zikreder. Âyette "Göklerde ve yerde olan herkes istisnasız, kul olarak Rahmân'a gelecektir." (Meryem, 19/93) buyrulur. Deylemî, terbiye ve tasavvuftaki mücahedeyle kulluktan çıkıp hür olabileceğini söyleyenlere karşı bu âyetin kesin bir delil olduğunu, "veli olan şeyh veya nebi kulluktan geçip rububiyete yükseliyorlar" iddiasında bulunanların bu âyeti göz ardı ettiklerini ifade etmiştir (Deylemî, t.y., v.93a).

Sonuç

Deylemî'nin diğer mutasavvıfların görüşlerine katılmadığı noktaları cesaretle beyan etmesi, hatta ciddi tenkitlerde bulunması içerik olarak tefsirini özgün kılmıştır. Eleştirilerini delile dayalı olarak yapar ve genellemeci bir üslup kullanmaz. Hakkaniyetli bir tavır sergiler. Maksudı en doğru ve en isabetli olanı bulmaktır.

Kur'ân'da geçen bazı kavramları ve meşayihin bazı sözlerini çarpıtan ibahî düşünceye tenkitler yöneltmiştir. Bununla yetinmemiş, ibahî düşüncenin tasavvuf ehli insanlarda bir fikrî savrulmaya neden olmaması gerektiğine dikkat çekmiştir. Görüşlerinden en çok faydalandığı ilk devir sûfilerinden İbn Atâ'nın Hz. İsa'ya atfen kullandığı *cehl* kavramını yerli yerinde kullanmamasını eleştirmiş ve delilleriyle bu bakış açısının yanlışlığını ortaya koymuştur. İlk dönem sûfilerinden Ebû Osman El-Mağribî'nin İhlas kavramına yüklediği tasavvuf eksenli anlamları isabetli bulmamış, âyetin zahirini esas alarak tevhid merkezli bir yorum yapmıştır.

Yüce Allah'ın Hz. Mûsâ ile ilgili olarak "Ben seni kendim için seçip yetiştirdim." hitabının doğru anlaşılmadığını, âyetin kastından uzak yorumlar yapıldığını belirtmiştir. Sûfilerin yaptıkları "Benden başkasıyla meşgul olmayasın diye seni kendime hasrettim", "Bana kulluktan ayrılmayasın diye seni kendi Zâtım için yarattım" gibi yorumların murad-ı ilâhîyi yansıtmaktan çok uzak olduğunu ifade etmiştir. Söz konusu âyeti Deylemî, "Ben seni aramızdaki sırlı haller için yarattım, bu sırlarımıza ne mukarrebûn melekler ne de nebiler muttali olamaz" şeklinde tefsir etmiş ve bu tefsiri sadece hakka kurbiyeti olan sır sahibi kimselerin anlayabileceğini belirtmiştir.

Deylemî'nin kelimî konulardaki tenkitleri de dikkat çekicidir. "Sekîne" kavramını ele almış ve tasavvuf ehline bu kavram çerçevesinde bazı tenkitler yöneltmiştir. Deylemî'nin tenkitlerinden biri de "istivâ" kavramı ile ilgilidir. Bilindiği üzere kelimciler, istivânın mahiyeti ve Allah'a nisbeti konusunda farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir. İstivâyı keyfiyetsiz anlaşılması gerektiğini belirten Deylemî, "te'vile lüzum yoktur" demek suretiyle Allah'a mekân atfedilmese dahi istiva kavramına mecazî anlam yüklenmesine sıcak bakmamıştır.

Deylemî'nin en fazla tenkit ettiği fırka hulûl ehli mutasavvıflardır. Hulûl konusuna sıkça girmiş, her fırsata hulûl inancına karşı çıkmış ve bu konuda bazı sûfilere sert tenkitler yöneltmiştir. Bu da yaşadığı dönemin kelimî tartışmalarına kayıtsız kalmadığını göstermektedir. "Kula rububiyet atfetmek onu kâmil kılmadığı gibi onda bir kusur ve ayıp meydana getirir" demesi, bazı tasavvuf ehli insanların düştükleri fikri savrulmaya dikkat çekmek içindir. Mutasavvıf şeyhlerine rububiyet atfederek ilahlaştırılanların düştükleri dalalete işaret etmiş, kulun yükselebileceği nihai makamın mutlak kulluk makamı olabileceğini dile getirmiştir. Bu bağlamda ortaya koyduğu deliller ikna edicidir. Sözelimi "Bir şeyh ne kadar çabalasa da Hz. Hızır'dan daha yüksek makama ulaşamaz, öyle ki kelîmullah olan Mûsâ b. İmran bile ona öğrenci olmaya ve ondan bir şeyler öğrenmeye sevk edilmiştir. Bununla birlikte Yüce Allah onun, sadece kullarından bir kul olduğunu ifade etti." demesi, ikna edici delil ortaya koymadaki maharetini göstermektedir.

⁵ Hz. Musa şöyle demişti: "Sana öğretilenden, bana da bir bilgi öğretmen için sana tâbi olabilir miyim?" (Kehf, 18/66)

Kaynakça

- Abduh, M. & Rıza, R. (1367 h.). *Tefsîrû'l-menâr*. Daru'l-Menâr.
- Bagavî, E. M. H. b. M. (1420 h.). *Me'âlimü't-tenzil*. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabi.
- Bağdâdî, E. M. A. b. T. A. (1997). *el-Fark beyne 'l-fırak*. Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde.
- Bağdâdî, İ. P. (1947). *İzâhu'l-Meknûn fi zeyli alâ keşfüz-zünûn an esâmi'l-kütübî ve'l-fünûn*, y.y.
- Brockelmann, C. *Geschichte der Arabischen Litterature (GAL)*. (1949), Leiden E. J. Brill 1943-1949.
- Cebecioğlu, E. (2005). *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü*. Anka Yayınları.
- Çift, S. (2009). “(Tasavvufta) Sekîne” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi*. 36/331-332. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Demirci, K. (1998). “Hulûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi*. 18/340-341. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Deylemî, M. A. (t.y.). *Kitâbü tasdîki 'l-maârif*, Yeni Cami Nüshası.
- Deylemî, M.A. (t.y.). *el-Mesâilü 'l-mülemma 'übi 'l-vekâi 'i 'l-bedâi 'i 'l-müberhen*, y.y.
- Ezherî, E M. M. A. (2001). *Tehzîbü'l-lüga*. Dâru İhyaü't-Türâsi'l-'İslamî.
- Heyet. (Karaman, H. Çağrıncı, M. Dönmez, İ K. Gümüş, S). (2017). *Kur'ân Yolu*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İbn Atıyye. (2001). *el-Muharrerü 'l-vecîz fi tefsîri 'l-kitâbi 'l-azîz*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Ebi'l-Izz, A. b. M. b. (1998). *Şerhu 'l-akîdeti 't-tahaviyye*. Müessesetu'r-Risâle.
- İbn Fâris, E. A. b. Z. (1979). *Mu' cemu mekayîsi 'l-luğa*. Dâru'l-Fikr.
- İbn Kesîr, E. İ. İ. b. Ş. Ö. (1999). *Tefsîrû 'l-Kur'âni 'l- azim*. Dâru Tayyibe.
- İbn Manzûr, E. C. M. M. (1414 h). *Lisânu 'l-Arab*. Dâru Sadr.
- İsfehânî, R. (ty.) *el-Müfredât fi garîbi 'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Dâru'l-Ma' rife.
- Kara, M. (1995). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. Dergâh Yayınları.
- Kehhâle, Ö. R. (t.y.) *Mu' cemu 'l-Müellifin*. yy.
- Koçyiğit, T. (1989). *Hadisçilerle kelâmcılar arasındaki münakaşalar*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Küçük, H. (1997). *Tasavvuf tarihine giriş*. yy.
- Mâtüridî, E. (2014). *Kitabü 't-Tevhid*. çev: Bekir Topaloğlu. İsam Yayınları.
- Onat, H. (2013). “İbâhiyye” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi*. 19/252-254. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ömer, A. M. (2008). *Mu' cemu 'l-luğati 'l-Arabiyyeti 'l-muâsıra*. Âlemu'l-Kutub.
- Taberî, İ.C. (2001). *Câmiu 'l-beyân an te'vîli 'l-Kur'ân*. Dâru Hicr.
- Vargeloğlu, A. (2008). Muhammed b. Abdulmelik Ed-Deylemî ve tefsîrdeki metodu. [*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*]. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaşar, Y. (2010). *Şemsuddîn Ebû Sâbit Muhammed b. Abdulmelik ed-Deylemî'nin Kitâbu tasdîki 'l-maârif adli eserinin edisyon kritiği*. [Basılmamış Doktora Tezi]. SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Yavuz, Y. Ş. (1998). (İslâm Düşüncesinde) "Hulûl". 18/340-341. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi*. 9/263-265. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (2001). "İstivâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi*. 23/402-404. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yazıcı, T. (1994). "Deylem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi*. 9/263-265. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yazır, E. M. H. (2020). *Hak dini Kur'ân dili*. Azim Yayınları.
- Zirikli, H. (1992). *el-A'lâm*. Dâru'l-'ilm li'l-Melâyîn.